

# Jadvygos Damušienės atsiminimų tekstas ir jo kontekstai

## Tekstas

Jūsų rankose – 2004-ųjų rudenį pradėti rašyti Jadvygos (Pšibilskytės) Damušienės (1915–2010)<sup>1</sup> prisiminimai, apimantys ilgą ir nepaprastai turiningą J. Damušienės ir jos vyro Adolfo Damušio<sup>2</sup> gyvenimo kelią, per kurį atsiskleidžia ir visos XX a. Lietuvos likimas.

Knygos pavadinimą, bylojantį apie nueito gyvenimo kelio apmąstymus, prasmės paieškas, sugalvojo pati autorė. Rankraštyje jis ne kartą minimas ir aiškinamas.

J. Damušienės atsiminimai išdėstyti storame, liniuotame spiraliniame sąsiuvinyje. Jis naudotas ne tik praeities įvykiams įamžinti, bet ir kitiems tikslams: kaip užrašų knygelė tos dienos aktualijoms pakomentuoti, kontaktams užsirašyti ar planams susidėlioti, taip pat kaip kitų tekstų (laiškų) juodraštis. Šie sąsiuvinio elementai į publikaciją nepateko.

J. Damušienę rašyti atsiminimus paskatino du žmonės: dukra Gintė Damušytė<sup>3</sup> ir to meto *Ateities* žurnalo redaktorė Reda Sopronaitė<sup>4</sup>. Pastarajai ypač rūpėjo ateitininkiškos Adolfo ir Jadvygos Damušienės šeimos susikūrimo aplinkybės.

Verčiant sąsiuvinį akivaizdu, kad šie neilgi atsiminimai parašyti ne vienu prisėdimu – skiriasi ir rašymo braižas, ir priemonės (juodas, mėlynas, raudonas rašikliai, pieštukas, naudotas korektorius). Jau užrašytas tekstas buvo papildytas komentarais (deja, kai kurie jų neįskaitomi), vietomis rašyta „ant viršaus“.

Užuominos pačiame rankraštyje, kad rašoma būnant 92 ir pusės metų amžiaus, arba praėjus penkeriems metams nuo vyro mirties (A. Damušis mirė 2003 m.), ir laiškų juodraščiai liudija, jog atsiminimų dėliojimo procesas truko ketverius penkerius metus, o gal net ir ilgiau. Taigi J. Damušienė suguldo į sąsiuvinį įvykius po labai ilgo laiko tarpo.

Tuos pačius gyvenimo epizodus autorė bandė apsaityti ne kartą – dažnai tais pačiais žodžiais, keisdama jų eiliškumą.

Istorija pradedamas nuosekliu pasakojimu, tačiau vėliau bandoma perrašyti atskirus nutikimus. Daugiausia tokių bandymų sulaukia pati atsiminimų pradžia, moksleivių ateitininkų organizacijos užd-

<sup>1</sup> Jadvyga Damušienė (1915–2010) – pedagogė, visuomenininkė, chemiko Adolfo Damušio žmona. Baigusi gimnaziją studijavo Vytauto Didžiojo universitete. Vienas iš jos dėstytojų buvo Pranas Dovydaitis. 1937 m. baigė Klaipėdos pedagoginį institutą. Berlyne ir Frankfurte prie Maino lankė Goethės universitetą. 1944 m. pasitraukė į Vakarus (Austriją ir Vokietiją). 1947 m. persikėlė į JAV. Apsigyveno Klivlande (*Cleveland*), Ohajo valstijoje), mokytojavo lituanistinėje mokykloje. 1957 m. su šeima išvyko į Detroitą (Mičigano valstijoje), taip pat dirbo lituanistinėse mokyklose. 1967 m. baigė Wayne'o valstijos universitetą Detroite, įgijo rusų ir vokiečių kalbų specialybę. Su vyru kūrė ir ilgus metus administravo *Dainavos* stovyklavietę. 1983 m. įsikūrė Čikagoje, buvo aktyvi lietuvių bendruomenės narė. 1997 m. su sutuoktiniu grįžo gyventi į Lietuvą. Nuo 1926 m. buvo ateitininkų organizacijos narė. Už lietuvišką veiklą apdovanota JAV LB žymeniu, popiežiaus Jono Pauliaus II medaliu *Pro Ecclesia et Pontifice* (1985), Vytauto Didžiojo ordino medaliu (2004).

<sup>2</sup> Adolfas Damušis (1908–2003) – chemikas, rezistencijos prieš sovietų ir nacių okupacinius režimus veikėjas, aktyvus ateitininkų organizacijos narys, Lietuvių katalikų mokslo akademijos akademikas (1964), Vytauto Didžiojo universiteto garbės daktaras (1997). Gimė Toščiukoje (dab. Baltarusija), nuo 1920 m. gyveno Lietuvoje. 1932 m. įkūrė inžinierių ateitininkų korporaciją *Grandis*, 1934 m. baigė VDU Technikos fakultetą, vėliau jame dėstė ir vadovavo Neorganinės chemijos katedrai. Vienas Lietuvių aktyvistų fronto kūrėjų ir 1941 m. Birželio sukilimo organizatorių, laikinosios Vyriausybės pramonės ministras, vėliau – Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto vicepirmininkas. Už antinacinę veiklą 1944–45 m. kalintas Vokietijoje, po karo kūrė Lietuvos rezistencijos politinių kalinių sąjungą. Nuo 1947 m. gyveno JAV, dirbo chemijos pramonėje ir dėstė Detroito universitete, buvo Polimerų tyrimų instituto vadovas, jo vardu užregistruota daugiau nei 30 patentų. Aktyviai veikė Ateitininkų federacijoje, Lietuvių fronto bičiuliuose, Amerikos lietuvių Romos katalikų federacijoje, Pasaulio lietuvių bendruomenėje, prisidėjo prie jaunimo stovyklos *Dainava* įkūrimo ir veiklos. Rašė apie Lietuvos laisvinimą, bendradarbiavo rengiant *Lietuvių enciklopediją*. 1997 m. su žmona grįžo į Lietuvą. Apdovanotas Vyčio Kryžiaus ordino Komandoro kryžiumi, Lietuvos nepriklausomybės ir Šv. Silvestro ordinais.

<sup>3</sup> Gintė Damušytė (g. 1956) – lietuvių visuomenės veikėja, diplomatė.

<sup>4</sup> Reda Sopronaitė – aktyvi ateitininkų organizacijos veikėja, žurnalo *Ateitis* redaktorė (2006–2018).

raudimas, taip pat jų dviejų su būsimuoju vyru pažinties ir draugystės istorija.

J. Damušienė su nepaprasta atida detalėms ir šiluma prisimena jų pirmąją pažintį per laišką, pirmąjį susitikimą, šokį, pokalbius, nuvedusius prie altoriaus. Skaitant šias vietas apima nuojauta, kad autorei rūpėjo ne kuo tiksliau išdėstyti savo mintis, o dar kartą prisiminti ir pasimėgauti kiekviena jų romantiškos meilės istorijos akimirka. Pastaroji aplinkybė netgi leidžia manyti, kad atsiminimų rašymas J. Damušienei buvo savotiška gedėjimo forma.

Rengiant šį rankraštį publikacijos pagrindu paimtas sąsiuvinio pradžioje esantis tekstas; jis papildytas kituose atsiminimų epizoduose užfiksuotomis detalėmis.

Prieš panyrant į J. Damušienės, kaip ir bet kokius kitus, atsiminimus, verta nepamiršti, kad tai yra subjektyvus istorijos šaltinis. Todėl juos, kaip ir kitus šio žanro tekstus, reikia vertinti kritiškai, juose randamą informaciją būtina tikrinti ir gretinti su kituose šaltiniuose pateikiama medžiaga. Memuarams, ypač rašytiems po ilgesnio laiko tarpo, būdingi tam tikri netikslumai, nes jų autoriams iš atminties išsitrina daugybė detalių, susimaišo eiliškumas, autentišką patirtį veikia vėlesni įvykiai ir procesai.

J. Damušienės prisiminimuose užfiksuotas ne vienas praeities epizodas, kurį galima pavadinti trauminiu. Dėl šio pobūdžio išgyvenimų neretai į žmonių atmintį įvykiai įsirežia nepaprastai giliai, su smulkiausiomis detalėmis.

Net ir kritiškai vertinant memuarus, būtina pabrėžti, kad jie prisideda prie šaltinių bazės gausinimo ir informacijos apie tam tikrus praeities įvykius sodrinimo.

Karo meto patirtis, ypač laikotarpis nuo 1944 m. liepos 10 d. (išvykimas iš Kauno) iki 1945 m. rudens, kai šeima persikėlė į išvietintiesiems asmenims pritaikytą stovyklą, – ypač vertinga šių memuarų dalis. Ji praskleidžia nacių įkalintų asmenų šeimų realybę, pastangas pagelbėti įkalintiesiems ir šį norą sunkinusias aplinkybes.

P. Jadvygos atsiminimai svarbūs tuo, kad atskleidžia moterų, mamų iššūkius ir perspektyvą. Juolab kad autorė atvirai kalba apie itin asmeniškų potyrių – pirmąjį bučinį, kūdikio mirtį gimdymo metu ar kojas pakirtusį jaudulį, po daugelio mėnesių pamačius nacių iškankintą vyrą.

Pažymėtina ir tai, jog J. Damušienės pasakojimo stilius – labai vaizdingas, netgi kinematografiškas. Dėl šios priežasties jos atsiminimai gali tapti romano ir meninio filmo pagrindu.

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Adolfo ir Jadvygos Damušių archyvine fonde saugomas J. Damušienės atsiminimų sąsiuvinis su jos gyvenimo nuotrupomis gali būti įvardijamas kaip eskizas, metmenys, bet jokių būdu ne publikuoti parengtas rankraštis.

J. Damušienė visą savo gyvenimą demonstravo ypatingą rūpestį lietuvių ir lietuvių kalba. Būdama aktyvi JAV lietuvių bendruomenės, o vėliau ir Lietuvos visuomenės narė, veikli ateitininkė, ji dažnai rašė į spaudą. Jos vardu skelbti straipsniai – visada kruopščiai suredaguoti, nors savitas stilius išlaikytas. To siekta ir šiame leidinyje.

Rengiant publikaciją buvo taisomos gramatinės ir skyrybos klaidos, sujungiami pasikartojantys epizodai, vietomis keičiama žodžių tvarka, laužtiniuose skliaustuose įrašomi trūkstami, bet numanomi žodžiai.

Atsiminimų tekste pateikti geografiniai pavadinimai, šnekamosios kalbos žodžiai ir frazės pakeisti dabartinei rašytinei kalbai būdingais žodžiais ir jų junginiais.

Iliustracijoms panaudotos nuotraukos iš Adolfo ir Jadvygos Damušių archyvinio fondo, saugomo Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje ir kitų Lietuvos ir užsienio atminties institucijų fondų.

Nuoširdžiai dėkojame praktikantei Agnei Jurgelėnaitei už atliktą pirminę rankraščio transkripciją, taip pat Jadvygos Damušienės artimiesiems ir jų pažinojusiems žmonėms – už nuoširdų bendradarbiavimą, įžvalgą, pastabas ir palaikymą rengiant šią knygą.

## Kontekstai

J. Damušienės vardas ir jos veikla dar ilgai išliks gyvi ateitinių, *Dainavos* stovyklos lankytojų ir JAV

lietuvių bendruomenės atmintyje, tačiau šie memuarai pasieks ir tuos, kurie apie atsiminimų autorę žino mažai arba nieko nežino. Dėl to prasminga plačiau pristatyti J. Damušienės asmenybę ir jos visuomeninės veiklos bruožus. Juolab kad į atsiminimų knygą sugulė tik dalis jos patirties – tie momentai, kurie autorei išliko itin reikšmingi net praėjus daugybei metų po įvykių. Visgi šie atsiminimai neatspindi viso jos gyvenimo ir veiklos masto. Todėl įvadinis straipsnis skirtas trumpai supažindinti su p. Jadvyga, jos veikla ir gyvenimo kontekstais, papildyti tai, kas atsiminimuose liko nepaliesta.

Nors neturime Damušienei skirtos atskiros biografijos, jos gyvenimas ir veikla yra sulaukę ne vieno publicistinio ir mokslinio straipsnio<sup>5</sup>. Šiame tekste bus siekiama susisteminti tai, kas kitų tyrėjų jau pastebėta, kas rašyta pačios atsiminimų autorės<sup>6</sup>, ir papildyti platesniais kontekstais.

Kaip ir galima tikėtis, J. Damušienės prisiminimai veda jų skaitytoją per laiką ir vietas. Šis pasakojimas dar kartą paneigia mitą apie lietuvių sėslumą. Atsiminimų autorė bei su ja susiję asmenys ir sava-noriškai, ir priverstinai kėlėsi iš vienos vietos į kitą, ieškodami saugumo ar geresnio gyvenimo.

P. Jadvyga padiktavo ir įvadinio straipsnio struktūrą – sekama jos pasakojimu ir komentuojamos vietos bei įvykiai.

## Rusija

Atsiminimai pradedami nuo tų laikų, kurių autorė pati neatmena. Ji pasakoja, kaip dar iki jai gimstant tiek jos, tiek A. Damušio tėvus caro valdžia perkėlė iš Lietuvos teritorijos į tolimesnes Rusijos imperijos žemes. J. Damušienei buvo labai svarbu paaiškinti, kas atsitiko, kad juodu su vyru, būdami tikri lietuviai, gimė ne Lietuvoje. Damušienė (iki 1937 m. Pšibilskytė) gimė 1915 m. spalio 29 d. Jaroslavyje (dab. Rusijos federacija) muitinės tarnautojo šeimoje. Šeima augino vyresnę dukterį Stasę, o vėliau susilaukė ir sūnaus Stasio. Tėvai vidurinei dukrai davė Jadvygos Aleksandros vardą.

J. Damušienės gimimo vieta primena, kad po Abiejų Tautų Respublikos padalijimo dabartinė Lietuvos teritorija buvo tapusi integralia Rusijos imperijos dalimi, o jos gyventojai migravo ne tik mums gerai žinoma Vakarų kryptimi, bet ir į Rytus, į labiau industrializuotus miestus ir regionus. 1897 m. įvairiose Rusijos imperijos gubernijose gyveno apie 300 tūkst. emigrantų iš Lietuvos, o 1897–1914 m. dar apie 74 tūkst. lietuvių išvyko į imperijos miestus<sup>7</sup>. Dar dalis dabartinės Lietuvos gyventojų buvo perkelta į Rusijos gilumą prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui. Pastarajam pasibaigus, taip pat kuriantis nepriklausomai Lietuvos valstybei, dauguma Rusijos imperijoje gyvenusių lietuvių grįžo gyventi į gimtąjį kraštą.

## Kybartai

1919 m. į Lietuvą parvyko ir Pšibilskių šeima. Ilgainiui ji apsistojo Kybartuose – Lietuvos pasienio miestelyje, priešais Eitkūnus. Čia, Paprūsėje<sup>8</sup>, ir prabėgo nerūpestinga Jadvygos Pšibilskytės vaikystė. Jai ir skirtas kitas atsiminimų epizodas.

Kybartų epizode J. Damušienė aprašo mokslą pradžios mokykloje, vėliau – gimnazijoje, ten veikusias ateitininkų, skautų, pavasarininkų, angelaičių organizacijas, tautininkus, Kybartų bažnyčią, apsipir-

<sup>5</sup> Išsamiausiai J. Damušienė biografiją rekonstravo Marija Raškauskienė, „Jadvyga Damušienė: atsakomybės už šeimą ir tautą liudytoja“, *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2010 spalio, p. 63–80. Paminėtini: Vincentas Uždavinys, „Rudens sonata“, *Į laisvę*, 2002 sausis, p. 64–70; Vidmantas Vitkauskas, „Jadvyga Damušienė – pasiaukojančios veiklos pavyzdys“, *Į laisvę*, 2005 liepa–rugsėjis, p. 52–55; Aldona Vasiliauskienė, „Pavyzdys ir šviesi viltis ateitininkijai“, *XXI amžius*, 2010 08 13; Aldona Vasiliauskienė, Jadvyga Damušienė mūsų atmintyje, *XXI amžius*, 2015 10 30.

<sup>6</sup> Jadvyga Damušienė, „Dvasinė draugystė – santuokos stiprybė“, *Ateitis*, 2008, nr. 4, p. 28–32.

<sup>7</sup> Daiva Dapkutė, *Lietuviai pasaulyje*. Žr. <https://iseivijosinstitutas.lt/lietuviai-pasaulyje/> [žiūrėta 2025 06 27].

<sup>8</sup> Paprūsė, XV a.–XX a. pirmos pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, vėliau Lietuvos Sūduvos ir Žemaitijos pasienio su Prūsija (Mažąja Lietuva) teritorija.

kimą Eitkūnuose, taip pat – gyventojų tautinį margumyną.

Damušienės minimi Kybartai savo istoriją skaičiuoja nuo XVI a., tačiau augti ėmė tik XIX a. antroje pusėje, kai buvo nutiestas Berlyno–Petrapilio geležinkelis ir pastatyta geležinkelio stotis (tuomet didžiausia Lietuvoje). Greta įsikūrė pirmos eilės muitinė, geležinkelio dirbtuvės ir sienos perėjimo punktas. Miestelio plėtrai itin svarbus buvo per jį vykęs intensyvus prekių ir keleivių judėjimas tarp Rusijos ir Vokietijos. Pirmojo pasaulinio karo metais Kybartai smarkiai nukentėjo, tačiau Lietuvai atkūrus nepriklausomybę jie tapo pagrindine šalies importo ir eksporto arterija (iki 1923 m., kai buvo prijungtas Klaipėdos kraštas). Dėl to miestukas greitai atsigavo ir išaugo – gyventojų skaičius per penkiolika metų padidėjo net šešis kartus. 1924-aisiais Kybartams buvo suteiktas miesto statusas ir savivaldos teisės. Po 1923 m. čia ėmė kurtis pramonė: veikė pirmasis metalinių baldų fabrikas *Labor*, trys drabužių siuvyklos, audinių ir kaspinių fabrikai, mezginių ir trikotažo firmos, tepalų gamykla, linų pluošto apdirbimo cechas, limonado, veidrodžių, medinių baldų gamyklos, ketaus liejykla, aliejaus spaudykla, lentpjūvė, pieninė, spirito varykla ir kitos įmonės. Iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio veikė Ūkininkų gamybos įmonė, 1926 m. įsteigta vartotojų bendrovė *Taupa* ir žemės ūkio kooperatyvas; miestelyje buvo daug parduotuvių, restoranų, dvi vaistinės, geras viešbutis, čia skyrius turėjo pagrindiniai bankai ir kredito įstaigos. 1918-ųjų pabaigoje Kybartuose įkurta Lietuvių katalikų švietimo draugijos *Žiburio* progimnazija. Ji pradėjo veiklą 1919 m., 1925-aisiais tapo aukštesniąja komercijos mokykla, o 1934 m. buvo suvalstybinta. Šioje mokykloje mokėsi ir J. Pšibilskytė. Kybartuose veikė ir daugiau švietimo įstaigų, čia virte virė visuomeninis gyvenimas: veikė šaulių, skautų, ateitininkų organizacijos, o 1935 m. įrengtame miesto stadione žaidė stipri futbolo komanda. Iki 1927-ųjų, kol buvo pastatyta Vytauto Landsbergio–Žemkalnio suprojektuota bažnyčia<sup>9</sup>, pamaldos vykdavo buvusioje stačiatikių cerkvėje; Kybartuose buvo ir kitų religinių bendruomenių maldos namai. Prieš Antrąjį pasaulinį karą Kybartai buvo daugiausiai tautis miestas, jame sugyveno lietuvių, rusų, žydų ir vokiečių bendruomenės<sup>10</sup>.

Kaip liudija istorikė Marija Raškauskienė, vasaras Pšibilskių vaikai dažniausiai leisdavo ne miestelyje, o kaime – mamos tėviškėje Būdviečių kaime, o savaitgaliais su tėvais traukdavo į Vilkaviškio bažnyčią<sup>11</sup>.

Tiek J. Damušienė, tiek kitas kybartietis Vytautas Jakelaitis, savo atsiminimuose aprašantis XX a. 3–4 deš. Kybartus, pastebi, kad XX a. 4 deš. būta konfliktų tarp lietuvių ir čia pat už sienos gyvenusių vokiečių jaunuolių, mat šie apsirengę hitlerjugendo uniforma erzindavo lietuvičius, o kartais apmėtydavo akmenimis ar net apšaudydavo pneumatiniiais šautuvėliais<sup>12</sup>.

Besimokydama Kybartų gimnazijoje, J. Pšibilskytė prisijungė prie ateitininkų – įstojo į katalikišką jaunimo ugdymo organizaciją. Atsiminimų autorė daug dėmesio skiria savo sprendimui likti ateitininkų organizacijoje. Tokio sprendimo prireikė, kai 1930 m. rugpjūčio 30 d. aplinkraščiu švietimo ministras faktiškai uždraudė moksleivių ateitininkų veiklą mokyklose. Tyrėjai pastebi, kad tautininkų valdžios spaudimą katalikiškoms jaunimo organizacijoms, ypač ateitininkams, lėmė tiek siekis sutelkti ugdymą valstybės rankose, tiek baimė, kad politiniai oponentai krikdamai gali pasinaudoti ateitininkų judėjimu kaip potencialia jėga politinėje kovoje<sup>13</sup>.

Tėvų patarta J. Pšibilskytė liko su ateitininkais (moksleivių ateitininkų veikla buvo perorientuota, jie

<sup>9</sup> Daugiau apie Kybartų Eucharistinio Išganytojo bažnyčią J. Damušienė aprašo šiame tekste: Jadvyga Damušienė, „Pluoštelis kybartietės prisiminimų“, *XXI amžius*, 2006 07 28.

<sup>10</sup> „Kybartai“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, South Boston, 1957, p. 434–436.

<sup>11</sup> Marija Raškauskienė, žr. „Jadvyga Damušienė: atsakomybės už šeimą ir tautą liudytoja“, *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2010 spalio, p. 64.

<sup>12</sup> Vytautas Jakelaitis, *Iš Paprūsės. Kybartai atsiminimuose*, Vilnius, Pasaulio kybartiečių draugijos leidinys, 2016, p. 19–22.

<sup>13</sup> Dangiras Mačiulis, „Moksleiviai ateitininkai nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): veikimo laisvė ir politinis režimas“, *Bažnyčios istorijos studijos*, 2010, 3, „Religija ir visuomenė nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940 m.)“, p. 37–133.

pasitraukė į pogrindį). Pastaroji aplinkybė buvo lemtinga Jadvygos gyvenime – suvedė į pažintį su būsimu vyru Adolfu Domaševičiumi (nuo 1939 m. – Damušiu). Jų bendro gyvenimo istorija ir yra kertinė šių atsiminimų ašis. Santuoka su visuomeniškai aktyviu, į rezistencinį judėjimą Antrojo pasaulinio karo metais įsitraukusiu Adolfu Damušiu lėmė tolimesnį J. Damušienės gyvenimo kelią. Šis vedė per Austriją, Vokietiją, JAV ir, apsukęs ratą, sugrąžino atgal į Lietuvą.

## Kaunas

Adolfo ir Jadvygos istorija prasidėjo merginai gyvenant dar Kybartuose, o tęsėsi Kaune. Vytauto Didžiojo universitete J. Pšibilskytė norėjo studijuoti mediciną ir padėti džiova sergančiam broliui, bet kadangi gimnazijoje nesimokė lotynų kalbos, buvo priimta į Matematikos ir gamtos fakultetą. Čia besimokydama tikėjosi pasiruošti medicinos studijoms. Nors atsiminimuose nerašoma, laikas, praleistas Kaune 1934–1935 m., turėjo sustiprinti jos ateitininkišką tapatybę. Autorė užsimena apie tai, kad šiuo laikotarpiu tapo *Giedros* korporacijos nare.

1934–1935 m. Kaunas jaunai panelei – tai Vytauto Didžiojo universitetas, Ažuolynas, Mickevičiaus slėnis, Šaričių koplyčia ir prie jos įsikūręs merginų bendrabutis, ateitinių susibūrimo vietos, na ir, žinoma, kino teatras. Žiūrėti filmų Jadvyga eidavo drauge su savo būsimu vyru.

J. Damušienės atsiminimuose nerasime nuostabos ar susižavėjimo augančia, modernėjančia „laidinąja“ sostine galbūt dėl to, kad tiek čia lankydamosi anksčiau, tiek jau gyvendama, ji buvo sutelkusi dėmesį tik į mokslus, ateitinių veiklą ir bendravimą su būsimuoju vyru.

Atsargumą dėl pagundų kupino pasaulio liudija ir atsiminimų autorės mamos perspėjimai, ir pačios J. Pšibilskytės dorumas. Jaunos merginos pasaulėvaizdį puikiai iliustruoja epizodas apie pirmąjį bučinį, kuomet ji jautėsi nepaprastai sumišusi ir kalta. Ir tik po išpažinties buvo kunigo nuraminta, kad nieko blogo nepadariusi.

## Klaipėda

Paūmėjus jaunesniojo brolio Stasio ligai, šeima paprašė Jadvygos pakeisti mokslų kryptį ir vietoj medicinos rinktis nemokamas pedagogikos studijas. Jadvyga sutiko ir porai metų persikėlė į Klaipėdą, kur nuo 1935-ųjų veikė Klaipėdos pedagoginis institutas. J. Pšibilskytė kartu su vėliau rašytoja tapusia Elena Nakaite (Ale Rūta) ir partizanų vadu Adolfu Ramanausku-Vanagu buvo tarp šio instituto absolventų.

Institutas buvo įkurtas vykdant mokyklų reformą ir siekiant paruošti pradžios mokykloms aukštąjį išsilavinimą turinčių mokytojų. Studijos šiame institute buvo nemokamos, garantavo absolventams darbo vietą, taip pat atvėrė galimybes kūrybiškai save realizuoti užsiimant prasminga veikla<sup>14</sup>. Nepaisant atsiveriančių perspektyvų, Jadvyga Pšibilskytė Klaipėdoje nesijautė pakiliai. Jai buvo sunku suprasti vietinių gyventojų šneką (žemaičių su vokiečių kalbos akcentu), nebuvo ir bendraminčių ateitinių<sup>15</sup>. Laiką Klaipėdoje Jadvygai padėjo išgyventi susirašinėjimas su būsimu vyru ir keletas jūdviejų susitikimų.

Apie Klaipėdoje praleistą tarpsnį ponia Jadvyga šiuose atsiminimuose nerašo, tad jį tenka rekonstruoti iš kitų šaltinių ir jau atliktų tyrimų. Iš jų sužinome, kad institutas buvo įsikūręs įspūdinguose gotikinės architektūros rūmuose, turėjo turtingą biblioteką su skaitykla<sup>16</sup>. Auditorijos buvo apstatytos architekto Kovalskio projektuotais, Kauno Petriko fabriko pagamintais ištaigingais kietos medienos baldais. Jie buvo „geltonos spalvos su juodu viršumi ir rėmu apačioje“, patalpas puošė „spintos su slan-

<sup>14</sup> Ona Tijūnėlienė, *Mokytojų rengimas Respublikos pedagoginiame institute (Klaipėda: 1935–1939 m.)*, Klaipėda, 1996, p. 7–8.

<sup>15</sup> Jadvyga Damušienė, „Dvasinė draugystė – santuokos stiprybė“, *Ateitis*, 2008, nr. 4, p. 30.

<sup>16</sup> Ona Tijūnėlienė, *Mokytojų rengimas Respublikos pedagoginiame institute (Klaipėda: 1935–1939 m.)*, Klaipėda, 1996, p. 9, 13.

kiojančiomis įstiklintomis drelėmis, vieno metro pločio ir pusės metro ilgio seminariniai staliukai<sup>17</sup>.

Šiame institute studijavusi Alė Rūta prisimena, kad dauguma studentų gyveno Giruliuose, viloje *Sveikata* įsteigtoje bendrabutyje<sup>18</sup>. *Ateityje* publikuotuose p. Jadvygos atsiminimuose rašoma, kad studijų pradžioje ji gyvenusi pas dėdę, paskui – pas lietuviškai nemokėjusią vokiečių ir tik vėliau persikrausčiusi į studentų bendrabutį<sup>19</sup>. Damušių archyve randamos nuotraukos liudija, kad pasivaikščiojimai prie jūros tiek Jadvygai, tiek jos bendramokslėms suteikė ne vieną malonią akimirką. Giruliuose Adolfas ir Jadvyga pirmąsyk pasibučiavo.

J. Damušienė patvirtino kitų instituto absolventų pastebėjimą, kad tiek tarp studentų, tiek tarp studentų ir dėstytojų vyravo pozityvi, draugiška ir demokratiška atmosfera<sup>20</sup>. Jai pačiai didelį įspūdį paliko institute dėstę Vytautas Soblys, Mečislovas Mačernis ir kt.<sup>21</sup>

Kaip pažymėjo edukologė Ona Tijūnėlienė, studijų programos institute buvo nuolat koreguojamos. 1935–1937 m., t. y. laikotarpiu, kai čia mokėsi J. Pšibilskytė, „daug dėmesio buvo skiriama ir dalykiniam, ir pedagoginiam išsilavinimui, ir pedagoginiam psichologiniam mokytojo pasirengimui, tautinę savimonę, pilietinį brandumą stiprinantiems dalykams. Buvo dėstoma lietuvių kalba ir literatūra, lietuvių tautybą, Lietuvos valstybinė teisė, Klaipėdos krašto teisė, filosofija, sociologija, svetimoji kalba, matematika, gamtos mokslai, psichologija, pedagogika ir jos istorija, metodologija, mokyklinė higiena, mokyklinė teisė ir administracija [vadyba – įrašyta mano, I. S.], mokyklinė praktika, muzika ir dainavimas, taikomoji pašaukimo, rankų darbai, žemės ūkis, kūno kultūra“<sup>22</sup>.

Žvelgiant iš laiko perspektyvos, studijos Klaipėdos pedagoginiame institute buvo labai svarbios tolimesnei J. Damušienės visuomeninei veiklai, ypač įsitraukiant į lituanistinių mokyklų darbą, rengiant jaunuosius ateitininkus ir organizuojant *Dainavos* stovyklą. Studijų metais įgytos žinios, nagrinėti tekstai ilgam išliko jos atmintyje.

## Rasiai

Baigusi studijas, 1937 m. rudenį J. Pšibilskytė pradėjo dirbti Rasių pradinės mokyklos (dab. Vilkaviškio r.) vedėja. Čia ji praleido vos keletą mėnesių, nes per tų pačių metų Kalėdas išteikėjo už Adolfo Domaševičiaus, kuris trumpam buvo sugrįžęs iš stažuotės Vokietijoje.

## Vokietija

Siekdama kuo greičiau panaikinti atotrūkį įvairiose ūkio ir mokslo srityse<sup>23</sup>, Vasario 16-osios Lietuva pasitelkė stažuotčių užsienio universitetuose praktiką. XX a. 4 deš. A. Domaševičius kartu su prof. Pranu Jodele stovėjo Lietuvos cemento pramonės kūrimo priešakyje. Talentingo specialisto kelionės į užsienį nesustabdė net tai, kad jis buvo užsitraukęs tautininkų nemalonę dėl darbo su Moksleivių ateitininkų sąjunga. Atsiminimuose p. Jadvyga pateikia kitą savo vyro išsiuntimo stažuotis į svečių šalį paaiškinimą.

<sup>17</sup> Adolfas Kavaliūnas, *Pedagoginis institutas 1935–1944 metais*, Vilnius, 1995, p. 10.

<sup>18</sup> Ona Tijūnėlienė, *Mokytojų rengimas Respublikos pedagoginiame institute (Klaipėda: 1935–1939 m.)*, Klaipėda, 1996, p. 19.

<sup>19</sup> Jadvyga Damušienė, „Dvasinė draugystė – santuokos stiprybė“, *Ateitis*, 2008, nr. 4, p. 31.

<sup>20</sup> Ona Tijūnėlienė, *Mokytojų rengimas Respublikos pedagoginiame institute (Klaipėda: 1935–1939 m.)*, Klaipėda, 1996, p. 19–22.

<sup>21</sup> Marija Raškauskienė, „Jadvyga Damušienė: atsakomybės už šeimą ir tautą liudytoja“, *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2010 spalio, p. 66.

<sup>22</sup> Ona Tijūnėlienė, *Mokytojų rengimas Respublikos pedagoginiame institute (Klaipėda: 1935–1939 m.)*, Klaipėda, 1996, p. 12.

<sup>23</sup> Romas Juzefovičius, „Lietuvos valstybės parama taikomosioms studijoms užsienyje 1919–1940 m.“, *Mokslo ir technikos raida*, 2009, p. 220–230.

Jos nuomone, p. Adolfo stažuotė turėjo visuomenės akyse pagerinti prezidento sūnaus Juliaus Smetos siuntimo stažuotis į Sorboną vertinimą.

Kad ir kokie buvo Lietuvos valdžios motyvai išsiunčiant A. Domaševičių kelti kvalifikacijos į Vokietiją, jis stengėsi maksimaliai pasinaudoti susidariusia galimybe: rinko medžiagą, kaupė gerą patirtį ir darė Lietuvos klinčių tyrimus Vokietijos bei Čekoslovakijos laboratorijose.

Atsiminimuose p. Jadvyga prisimena gyvenimą Berlyne, Frankfurte prie Maino ir išvyką į Čekoslovakiją. Kai vyras būdavo užimtas studijomis ir tyrimais, ji stebėdavo aplinką, susipažindavo su kitais šalies miestais, jų vitrinomis. Laiką Vokietijoje ji skyrė ir savęs tobulinimui: lankė kursus, atviras paskaitas, vyko į universiteto rengiamas ekskursijas.

Jadvyga užsimena apie tuo metu Vokietijoje užmegztas bičiulystes su kitais stažuotojais. Akivaizdu, kad laikas buvo skiriamas ne tik studijoms ar laboratoriniams tyrimams, bet ir tam, ką šiandien vadiname tinklaveika (angl. *networking*).

Per šią išvyką Domaševičienė galėjo geriau susipažinti su hitlerinės Vokietijos realybe. Ji tiesiogiai susidūrė su nacių represijomis prieš Vokietijos žydus, nes kambarys, kuriame gyveno Berlyne, priklausė turtingai Berlyno žydų šeimai. Ponia Jadvyga liudija kurį laiką padėjusi šios šeimos mergaitei, bet juodviem su sutuoktiniu išvykus į Frankfurtą prie Maino galimybių pagelbėti neliko.

## Kaunas

Jauna šeima Vokietijoje praleido beveik metus, į Kauną sugrįžo 1938 m. pabaigoje<sup>24</sup>. Vyras rengė disertaciją ir su draugais kūrė planus įsteigti skalbimo miltelių gamybos įmonę *Gulbė*.

Jadvyga tuo metu buvo užsiėmusi buities reikalais, ieškojo šeimai būsto, taip pat rūpinosi savo sveikata, nes laukėsi dvynių. Būsimoji mama uoliai prisidėjo prie savo vyro verslo reklamos. Kaip rašo A. Vasiliauskienė, „ji [J. Damušienė – įrašyta mano, I. S.] su kitomis Adolfo partnerių žmonomis surengė didžiulę reklamą. Nors miltelių dar nebuvo, tačiau jos atėjusios į parduotuves prašė *Gulbės* ir gyrė ją, stebėjosi, kaip tokia parduotuvė neturi tokių gerų skalbimo miltelių“<sup>25</sup>.

Dar vienas svarbus įvykis Damušių šeimos gyvenime – sprendimas „atlietuvinti“ pavardę. 1939 m. gegužės 15 d. Adolfo Domaševičiaus pavardė buvo „pataisyta“ į Damušį. Atitinkamai pasikeitė ir jo žmonos pavardė. Nors 1938 m. pabaigoje buvo priimtas Pavardžių įstatymas, kuriame buvo numatytas poreikis „atitaisyti“ ar „ištaisyti“ kai kurias pavardes<sup>26</sup>, tikėtina, kad Damušio pasirinkimą lėmė jo autentiškas apsisprendimas identifikuotis su lietuvių kultūra ir kalba. Damušių šeimos atmintyje yra likęs pasakojimas, kad vyresnysis Adolfo brolis Stasys nuo pat XX a. 3 deš. save labiau identifikavo su lenkų kultūra ir kalba. Tai kitiems šeimos nariams kėlė liūdesį. O Adolfas ir jaunesnysis brolis Juozas pasirinko lietuviškumą<sup>27</sup>.

1939 m. antroje pusėje ir 1940 m. pradžioje Jadvygos Damušienės gyvenimą sukrėtė skaudūs išgyvenimai: nuo džiовos mirė jos brolis, o po pusmečio ji neteko ir vyresniosios sesers<sup>28</sup>. 1940 m. vasario 28-oji tapo ir džiaugsmo, ir netekties diena: tądien pasaulį išvydo sūnus Vytenis, tačiau antrasis kūdikis neišgyveno. Moteris gimdė Prano Mažylio gimdymo namuose, o dėl ištikusios nelaimės iki pat gyvenimo pabaigos kaltino gydytojus.

Po poros dienų šeimos gyvenime atsitiko dar vienas svarbus įvykis – 1940 m. pavasarį (kovo 4 d.)

<sup>24</sup> Šiame atsiminimų tekste rašoma, kad parvyko 1938 m. lapkritį. A. Vasiliauskienė teigia, kad 1938 m. gruodį. Žr. Aldona Vasiliauskienė, „Jadvyga Damušienė mūsų atmintyje“, *XXI amžius*, 2015 10 30.

<sup>25</sup> Aldona Vasiliauskienė, „Jadvyga Damušienė mūsų atmintyje“, *XXI amžius*, 2015 10 30.

<sup>26</sup> Mindaugas Balkus, *Kaip Kovno tapo Kaunu*, Kaunas, 2023, p. 67.

<sup>27</sup> 2022 09 09 I. Strumickienės interviu su Ginte Damušyte. Asmeninis I. Strumickienės archyvas.

<sup>28</sup> Marija Raškauskienė, „Jadvyga Damušienė: atsakomybės už šeimą ir tautą liudytoja“, *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2010 spalį, p. 78.

Vytauto Didžiojo universitete Adolfas Damušis apgynė disertaciją ir tapo mokslų daktaru.

Po to, kaip rašo p. Jadvyga, „gyvenimas ėjo normaliai“, bet po keleto mėnesių – 1940 m. birželio 15 d. – įvykusi faktinė Lietuvos okupacija radikaliai pakeitė tiek Damušių šeimos, tiek visos Lietuvos valstybės ir visuomenės gyvenimą bei raidos kryptį.

Atsiminimuose moteris aprašo sovietų karių įžengimą į Kauną. Laikotarpį tarp 1940 m. birželio 15 d. iki 1941 m. birželio 23 d. J. Damušienė apibūdina kaip „gyvenimą nepakeliamoje baimėje“.

Damušiai ne tik stebėjo, kaip palaipsniui nyksta Lietuvos valstybingumo ženklai, kaip uždaromos partijos ir visuomeninės organizacijos, kaip iš darbo vietų atleidžiami ir suimami pažįstami žmonės. Ponios Jadvygos tėvas neteko darbo Virbalio muitinėje, tad Pšibilskių šeima iš Kybartų atsikraustė į Panemunę. Šis faktas lėmė dažnesnius pasimatymus su tėvais, jų pagalbą prižiūrint sūnų, kita vertus, jis dar kartą liudijo ryškias permainas tuometinės visuomenės gyvenime.

Adolfo Damušio aktyvus visuomeninis veikimas ir patriotinis nusiteikimas tapo didžiule grėsme jaunai šeimai. Vyrą gelbėjo du dalykai – jo profesijos aktualumas ir dar XX a. 4 deš. pradžioje Varnių koncentracijos stovykloje užsimezgusi pažintis su Lietuvos komunistais.

Spaudai A. Damušio pase liudija, kad pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu jis buvo siunčiamas į komandiruotę Minske<sup>29</sup>. Nors jo profesinės žinios ir įgūdžiai buvo be galo vertingi naujai valdžiai, ji negalėjo ignoruoti to, kad Adolfas buvo aktyvus visuomenininkas, vienas iš nekenčiamos „klerikalinės“ ateitininkų organizacijos vadovų, Lietuvą nuoširdžiai mylintis žmogus, t. y. naujai valdžiai potencialiai nelojalus ir net pavojingas. Nenuostabu, kad Damušis atsidūrė sovietų rep-resinių struktūrų taikiklyje ir tik perspėtas Lietuvos komunistų, su kuriais jis 1931 m. kartu kalėjo Varnių koncentracijos stovykloje, tapo atsargesnis ir nepateko tarp 1941 m. birželio mėn. ištremtųjų<sup>30</sup>.

Sovietai buvo teisūs dėl A. Damušio nelojalumo sovietų valdžiai. Aiškėjant, kad vyksta Lietuvos aneksija ir sovietams kuriant vis nepakenčiamesnes gyvenimo sąlygas, Lietuvos visuomenėje ėmė reikštis ne tik baimė, bet ir noras priešintis. A. Damušis prie rezistencinės veiklos prisidėjo ir per nelegalaus ateitininkų veikimo palaikymą, ir per įsitraukimą į Lietuvos aktyvistų fronto (LAF) veiklą. Ponas Adolfas buvo vienas iš Kauno LAF štabo vadų, komunikacijai su kitomis Lietuvos vietomis išnaudojęs ateitininkų kontaktus ir *modus operandi* pagrindžio sąlygomis. Kauno LAF štabas įsikūrė 1940 m. spalio 9 d. (anksčiau nei Vilniuje ar Berlyne)<sup>31</sup>.

J. Damušienė tik nujautė, kad vyras įsijungęs į pagrindžio veiklą, atvirai apie tai nebuvo kalbama. Namuose padažnėjo vyro bičiulių apsilankymai, bet jų pokalbiuose p. Jadvyga nedalyvavo.

Apie ką buvo tariamasi, J. Damušienė sužinojo tik prasidėjus Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karui, kai jos vyras ir dar keletas jų namuose nakvojusių bendražygių šoko iš lovų ir dingo iš namų net nepasakę „sudiev“ ar kada grįš.

A. Damušis aktyviai dalyvavo 1941 m. birželio 23 d. sukilime. Ponas Adolfas ir amžininkai jį vadino *tautos sukilimu*<sup>32</sup>, taip referuodami į jo masiškumą. Damušis tapo ir sukilėlių paskelbtos Lietuvos laikinosios vyriausybės pramonės ministru. J. Damušienė savo atsiminimuose su pagarba ir pasididžiavimu prisimena vyro įsijungimą antisovietinę rezistenciją 1940–1941 m. Jos pasakojime ir Birželio sukilimas, ir Laikinosios Vyriausybės veikla iškyla kaip ryžtingas bei reikšmingas žingsnis bandant atkurti Lietuvos valstybingumą.

Ją, kaip ir jos vyrą, liūdino tas faktas, kad jau po 1990 m. Lietuvos istorijoje dėl pasakojimo apie Holokaustą Birželio sukilimas ir Laikinosios vyriausybės veikla atsidūrė istorijos paraštėje.

Šalia svarstymų, kas kaltas dėl Holokausto Lietuvoje, ji dalijasi asmeniškai patirtimi, kaip jų namo

<sup>29</sup> Adolfo Damušio užsienio pasas. LCVA. F. 377, ap. 12, b. 545, l. 9.

<sup>30</sup> 2022 09 09 I. Strumickienės interviu su Ginte Damušyte. Asmeninis I. Strumickienės archyvas.

<sup>31</sup> Juozas Jankauskas, *1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje*, Vilnius, LGGRTC, 2010, p. 100.

<sup>32</sup> Adolfas Damušis, „Kaunas tautos sukilimo dienomis“, *J laisvę*, 1984, nr. 90 (127), p. 64–70.



kaimynai žydai buvo varomi į Vilijampolės getą. Viena kaimynų šeima net paprašė Damušių pasiimti ir pasaugoti jų baldus. Galimybės grąžinti baldus jų šeiminiams Damušiai taip ir nebeturėjo.

Interviu istorikei M. Raškauskienei J. Damušienė pasidalijo prisiminimais, kaip jautėsi regėdama žydų persekiojimą: „Sykį einu Laisvė alėja ir žiūriu – mano namo gyventoja, iškelta į getą, eina su geltona žydiška žvaigžde prisiūta. Kokia man gėda pasidarė, aš pasisveikinau su ja ir nulipau ant gatvės, kadangi ji negalėjo eiti šaligatviais, tik plentais galėjo vaikščioti. Atsistojau šalia ir šnekėjau su ja eidama [...] Rizikavau eidama su žydu, bet tiesiog negali kitaip – gėda, jie žmonės inteligentai. Kad ir paprasti būtų buvę, juk pažįstami!“<sup>33</sup>

Dėl to gėdos ir neteisybės jausmo buvo stengiamasi padėti, pavyzdžiui, ji perduodavo maisto į getą vaikystės draugei Lenkai Silbermanaitei<sup>34</sup>.

Iš M. Raškauskienei straipsnio sužinome, kad nacių okupacijos metais Damušiai matė ne tik žydų tautos persekiojimą, bet ir susidūrė su Kaune kalintais karo belaisviais – ukrainiečiais. Šie buvo paskirti paruošti malkų universiteto profesoriui (t. y. A. Damušiu). Atsidėkodama J. Damušienė paruošė jiems ukrainietišką patiekalų, per radiją paleido ukrainietišką programą. Tik taip tuo metu galėjo pagelbėti į nacių mirties mašiną patekusiems žmonėms<sup>35</sup>.

Per Lietuvą persiritus fronto linijos, 1941 m. rugpjūčio 5 d. Laikinajai vyriausybei sustabdžius savo veiklą, Damušių gyvenimas pamažu ėmė grįžti į įprastą ritmą. Adolfas buvo užsiėmęs darbu universitete, taip pat dalyvavo antinacinėje rezistencijoje. Apie ją, žinoma, žmonai nieko nepasakojo. Apie gyvenimo kasdieną nacių okupacijos laikotarpiu J. Damušienė beveik nieko nerašo, išskyrus tai, kad vienas jų buto kambarys buvo rekvizuotas valdžios reikmėms ir į jį periodiškai buvo įkeliama Vokietijos karininkai: vienas jų buvo austras, o kitas – Lietuvos vokiečiai. Tai trikdė šeimos privatumą, bet J. Damušienės atmintyje šie žmonės prisimenami su užuojauta, kaip karo aukos. Ponia Jadvyga kartu su vaikais daugiau laiko praleisdavo ne šeimos bute Kaune, o Panemunėje, kur buvo įsikūrę jos tėvai.

Interviu M. Raškauskienei moteris prisipažino, kad nors tiksliai nieko nežinojo apie vyro įsitraukimą į pagrindinį veiklą, pati prie jos prisidėjo platindama laikraštį *Į laisvę*<sup>36</sup>.

Svarbus įvykis Damušių šeimos gyvenime – antrojo sūnaus – Sauliaus gimimas 1942 m. gegužės 31 d.

Džiugesį keitė nerimas. Stiprėjant antinaciniam pagrindžiui, stiprėjo ir vokiečių saugumo pastangos jį sunaikinti. A. Damušis vėl atsidūrė saugumo akiratyje, šįkart – jau nacių. Represijų mastas prieš Lietuvos inteligentiją augo, ypač po to, kai nesėkmingai bandytas organizuoti SS legionas (1943 m.) ir buvo paleista Vietinė rinktinė (1944). Nacius ypač neramino 1943 m. lapkričio 25 d. įsikūręs Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK'as), kuriame A. Damušis ėjo vicepirmininko pareigas. Šeima juto, kad yra sekama, todėl demonstravo išradingumą. Užulaidų padėtis tapo būdu perspėti vyrą, ar saugu grįžti. J. Damušienei tuo laikotarpiu rūpestį kėlė ne tik mažamečiai vaikai, vyro saugumas, bet ir sveikata. 1944 m. pavasarį ją ištiko ūmi tulžies akmenligė. Prireikė operuoti.

1944 m. balandį Estijoje suėmus į Suomiją ginklų vykusį VLIK'o siųstą pulkininką Kazį Ambraziejų, visose Baltijos šalyse prasidėjo rezistentų areštai, tarp jų – ir su VLIK'u susijusių asmenų. A. Damušis ėmė slapstyti, todėl iš visos grupės lietuvių, suimtų dėl ryšių su VLIK'u, buvo tarp vėliausiai sulaikytųjų. Tai atsitiko per jo gimtadienį – 1944 m. birželio 16-ąją.

Kurį laiką suimtieji buvo laikomi ir tardomi Kauno gestapo kalėjime. Žinoma, J. Damušienė bandė susisiekti su vyru, ieškoti būdų, kaip jį išlaisvinti, bet kaltinimas „valstybės“, t. y. nacių Vokietijos išda-

<sup>33</sup> Marija Raškauskiene, „Jadvyga Damušienė: atsakomybės už šeimą ir tautą liudytoja“, *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2010 spalio, p. 69.

<sup>34</sup> Ten pat.

<sup>35</sup> Ten pat.

<sup>36</sup> Ten pat.

vimu, visas šias pastangas pavertė niekais. Areštuotieji buvo išgabenti į nacių kalėjimus, bet artimieji apie jų dalį nebuvo informuoti. Bet tikėjimas, kad suimtieji dar gyvi ir gali būti išvežti į Vokietijos kalėjimus, motyvavo jų artimuosius keliauti į nežinią, ieškoti savųjų ir bandyti jiems padėti.

Į tokią kelionę išsiruošė ir Jadvyga Damušienė.

Pažymėtina, kad Damušienės išvykimas sutampa su prasidėjusiu gyventojų traukimusi į Vakarus prie Lietuvos artėjant SSRS–Vokietijos frontui, bet motyvai buvo skirtingi. J. Damušienę skatino noras surasti savo vyrą ir jam padėti.

### Karo metų Austrija ir Vokietija

Po operacijos sveikstanti moteris vos įkalbėjo savo tėvus lydėti ją su dviem mažamečiais vaikais (ketverių ir dvejų metų) į nežinomybę. Kelionė pradžioje vyko drauge su gausia Prapuolenių šeima. Nežinant, kur yra vyras ir kaip jam padėti, pirmiausia ieškota saugios vietos šeimai, o kartu laukta žinių apie mylimąjį. Pradžioje apsistota Vienoje, vėliau – Grace. Ilgainiui įsikurta Pfrontene – Vokietijos Bavarijos žemėje.

Dėl atkaklių pastangų ir laimingo atsitiktinumo taip pat nacių suimto sūnaus ieškojusiam V. Landsbergiui–Žemkalniui pavyko lietuvių kalinius rasti Landsbergo prie Vartės (dabar Gožuvas, Lenkijos teritorijoje) kalėjime. Savo atsiminimuose jis liudija šią žinią nedelsdamas pranešęs Berlyne susibūrusiai Lietuvių sąjungai. V. Landsbergio–Žemkalnio nuomone, ji nesugebėjo suorganizuoti reikiamos pagalbos lietuviams kaliniams<sup>37</sup>. Vis dėlto žinia apie Landsberge kalinamus lietuvių pasklido ir pasiekė įkalintųjų artimuosius. Ji atsklido ir iki Jadvygos. Deja, suteikti pagalbą nebuvo lengva – kelionės Vokietijos teritorijoje buvo griežtai ribojamos, tam reikėjo gauti leidimus; maistas, tuo metu aukso vertės buvusios cigaretės, buvo normuojami, įgyjami pagal korteles.

Galima pasidžiaugti, kad A. Damušio likimas rūpėjo ne tik jo žmonai, bet ir jaunesniajam broliui Juozui: šis drauge su V. Landsbergiu–Žemkalniu rūpinosi ne tik savo broliu, bet ir pagal galimybes (o jos buvo labai ribotos) ir kitais kaliniais.

Damušienei pavyko gauti leidimą keliauti iki Landsbergo. Čia ji po ilgų nežinios mėnesių pagaliau iš tolo, per tvorą pinučius, pasimatė su įkalintu vyru. Iš atsiminimų neaišku, kiek laiko ji praleido Landsberge. Tikrai ilgiau nei dieną – p. Jadvyga sykiu su Balio Gaidžiūno žmona bandė iš kalėjimo viršininko išsireikalausti pasimatymą su įkalintais vyrais. Per šį pokalbį moteris paminėjo žinančios, kad V. Landsbergiui–Žemkalniui buvo pavykę susitikti su įkalintu sūnumi. Deja, šis paminėjimas davė priešingų rezultatų, nei tikėtasi, – leidimo pasimatyti jos negavo ir dar užsitraukė V. Landsbergio–Žemkalnio pyktį už informacijos atskleidimą. Būdama Landsberge J. Damušienė ieškojo būdų susitikti su mylimuoju ir per tvorą permesti sumuštinį su lašinukais: išbadėjusiam vyrui jie buvo tikras išgelbėjimas.

Baigiantis kelionės leidimo terminui, Damušienei teko grįžti į Bavarijos kaimelį, kur buvo likę tėvai ir vaikai. Keliaudama atgalios ji vos išvengė didžiulio sąjungininkų bombardavimo ir laimingai pasiekė viltį ją gyvą išvysti praradusius artimuosius.

Atsiminimuose J. Damušienė nemini, bet kartu su V. Landsbergiu–Žemkalniu ir Vaclovu Sidzikausku ji vyko į Podsdamą pas vyriausiąjį prokurorą ieškoti galimybės išlaisvinti suimtuosius. Deja, pokalbis nesuteikė vilčių. Jadvygai turėjo būti nepaprastai skaudu išgirsti, kad jos vyro ir vaikų tėvo laukia teismas ir, tikėtina, mirties bausmė už Reicho išdavimą<sup>38</sup>. Vienintelė išeitis išgelbėti mylimąjį – kiek galima labiau ištęsti bylos duomenų rinkimą, iki byla pasieks teismą, ir taip sulaukti karo pabaigos.

Grįžus į kalnų namelį, J. Damušienei teko rūpintis šeimos išlaikymu ir naudotis pasitaikančiomis progomis. Interviu M. Raškauskienei Jadvyga prisipažino, kad karo pabaigoje ji netgi dalyvavo vieno nacių sandėlio apiplėšime<sup>39</sup>.

<sup>37</sup> Vytautas Landsbergis–Žemkalnis. *Hochverrat: „Valstybės išdavimo“ byla 1944–1945*, Vilnius, Žaltvykštė, 1991, p. 32.

<sup>38</sup> Ten pat p. 41–42.

<sup>39</sup> Marija Raškauskienė, „Jadvyga Damušienė: atsakomybės už šeimą ir tautą liudytoja“, *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*,

Artėjo frontas, tad bado ir sunkaus darbo išvargintus lietuvių kalinius naciai kėlė iš vieno kalėjimo į kitą, pakeliui palikdami mirusiuosius ar sunkius ligonius. Paskutinė A. Damušio kalinimo vieta buvo Bairoito kalėjimas Šiaurės Bavarijoje. Amerikiečių kariai čia kalėjusius kalinius išlaisvino 1945 m. balandžio 14 d. Iš viso p. Adolfas nacių kalėjimuose praleido beveik 10 mėnesių.

Karo veiksmai dar nebuvo visiškai pasibaigę, todėl buvę kaliniai kalėjime praleido dar kelias savaites – iki gegužės pradžios, kol į buvusio sunkiųjų darbų kalėjimo teritoriją atvyko JAV lietuvis Anthony'is Vaivada, Trečiosios armijos, vadovaujamos George'o Pattono, karinės žvalgybos karininkas, drauge su lietuvių delegacija. Delegacijos tikslas buvo perkelti buvusius kalinius į Viurzburgą, kur jau buvo pradėti formuoti lietuvių karo pabėgėlių politinio gyvenimo pagrindai. Tos pačios dienos pavakarę buvę kaliniai paliko Bairoitą<sup>40</sup>, tikėdamiesi surasti savo artimuosius. Prie savųjų galėjo prisijungti ir A. Damušis.

Anot J. Damušienės, kalnų namelyje Pfrontene šeima gyveno iki 1945-ųjų rudens. Jos pasakojime tai buvo laikas, kai p. Adolfas galėjo sustiprėti ir atgauti nacių kalėjimuose prarastas jėgas<sup>41</sup>. Pfrontene Damušiams teko stebėti vokiečių visuomenės kaltės ir atgailos už nacių nusikaltimus apraiškas. Kaltės jausmą bandyta išpirkti įvairiai: papildomu duonos kepalu vietinėje kepykloje ar malkų prikrautu sunkvežimiu. Knygoje *Manėm, kad greitai grįšim* pateiktame A. Damušio interviu nurodoma, kad po Bairoito jis vyko į Viurzburgą ir ten sužinojo, jog Kemptene yra žmona su vaikais. Pasak jo, čia ir įvyko jų pirmasis susitikimas išsilaisvinus iš kalėjimo. Teoriškai įmanoma, kad Jadvyga su vaikais buvo nuvykusi į Kempteną, nes tarp šių dviejų vietovių – tik 35 kilometrų atstumas. Adolfas neprisiminė Pfronteno. Jo atmintyje išliko gyvenimas Kemptene<sup>42</sup>.

Nepaisant fakto, jog nacių valdžia pasmerkė jos vyrą ir visą šeimą kančioms ir sunkumams, J. Damušienė netapatino visos vokiečių tautos su naciais. Teisino ji juos ir dėl Holokausto. Jos nuomone, daugelis vokiečių apie nacių režimo vykdytą nežmonišką žiaurumą žydams nieko nežinojo.

### Išvietintųjų asmenų (DP) stovyklos

Pasibaigus karui, milijonai karo pabėgėlių, buvusių koncentracijos stovyklų ir kalėjimų kalinių bei kitų asmenų iš Ašies šalių teritorijų skubėjo į namus, pas savo artimuosius. Iš sovietų okupuotų kraštų kilę žmonės buvo kur kas atsargesni – jie suprato, kad sugrįžtų ne į laisvą tėvynę, o į sovietų kontroliuojamą kraštą, kur jų lauktų persekiojimas, tremtis ar net mirtis.

Nenuostabu, kad tūkstančiai lietuvių, latvių, estų, ukrainiečių ir kitų rytų europiečių atsisakė vykti į sovietų okupuotas žemes. Šiuo iššūkiu teko rūpintis sąjungininkams. Amerikiečių, britų ir prancūzų kontroliuojamose zonose buvo įsteigtos vadinamosios išvietintųjų (perkeltųjų) asmenų (DP) stovyklos – laikinosios prieglaudos tiems, kurie negalėjo ar nenorėjo keliauti į savo gimtąsias, tačiau jau nelaisvas, šalis. Šiose stovyklose jie laukė sprendimų dėl savo ateities.

Damušiai suvokė, kad negali grįžti į sovietų okupuotą Lietuvą, nes jų neabejotinai būtų laukęs tragiškas likimas. Todėl jiems teko patirti DP stovyklų ir emigracijos realybę.

Į specialiai karo pabėgėliams sukurtas stovyklas persikėlė ir Damušių šeima. Šiuose atsiminimuose J. Damušienė rašo, kad iš karto apsigyveno Niurtingene. Tiek A. Vasiliauskienė, tiek M. Raškauskienė, interviu pagrindu rengusios publikacijas apie J. Damušienės asmenybę ir veiklą, pažymi, kad pradžioje Damušiai apsigyveno Kempteno išvietintųjų stovykloje, o tik vėliau atsikraustė į Niurtingeną<sup>43</sup>. Kemp-

---

2010 spalio, p. 70–71.

<sup>40</sup> Liūtas Mockūnas. *Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius, Baltos lankos, 1997, p. 106.

<sup>41</sup> Žr. *Manėm, kad greit grįšim*, Vilnius, Aukso žuvys, 2023, p. 114.

<sup>42</sup> Ten pat.

<sup>43</sup> Marija Raškauskienė, „Jadvyga Damušienė: atsakomybės už šeimą ir tautą liudytoja“, *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2010 spalio, p. 71; Aldona Vasiliauskienė, „Jadvyga Damušienė mūsų atmintyje“, *XXI amžius*, 2015 10 30.

teną mini ir A. Damušis – jis buvo nuo 1945 m. birželio 15 d. veikusios Maironio gimnazijos direktorius<sup>44</sup>. Tik paskiau apsistojo Niurtingene. Čia 1945 m. spalio 9 d. pradėjo veikti (UNRRA – *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* – Jungtinių Tautų pagalbos Jungtinių Tautų pagalbos ir atkūrimo administracija) pastangomis iš kitų stovyklų sutelkta atskira lietuvių stovykla su maždaug 600 gyventojų. Visi jie buvo apgyvendinti JAV kariuomenei sekvestruotuose butuose<sup>45</sup>. Vienas tokių butų – visas keturių kambarių namelis – teko ir Damušių šeimai, kurios neatsiejama dalis buvo Jadvygos tėvai. Damušienė prisimena, kad jautėsi nejaukiai gyvendami kitų žmonių namuose, juos stengėsi saugoti, tausoti ir net nelietė darže augančių daržovių.

Į besikuriančios Niurtingeno lietuvių pabėgėlių stovyklos lietuvių komiteto veiklą įsijungė ir A. Damušis. Išskirtinas jo vaidmuo ir kuriant lietuvių švietimo sistemą DP stovyklose. 1945–1946 m. pakviestas profesoriaus Kolupailos, jis ėjo Kempteno Maironio gimnazijos direktoriaus pareigas<sup>46</sup>, rūpinosi, kad Niurtingene atsirastų lietuvių gimnazija ir aukštesnioji lietuvių technikos mokykla.

Šioje DP stovykloje virė aktyvus visuomeninis gyvenimas – veikė ateitininkų, skautų, valstiečių liaudininkų skyriai. Čia gyveno ir artimi Damušių draugai bei bendražygiai – Juozas ir Alina Griniai, Antanas Maceina, Zenonas Ivinskis<sup>47</sup>.

Be mokytojavimo lietuvių mokyklose, A. Damušis dėstė ir UNRRA universitete, rašė į to meto spaudą, rūpinosi ateitininkų organizacija (1947 m. buvo išrinktas Ateitininkų federacijos vadu), aktyviai dalyvavo 1946 m. vasarą įkurtos Lietuvių antinacinės rezistencijos Politinių kalinių sąjungos veikloje ir kt.

Vyrui įsisukus į švietimo ir visuomeninę veiklą, J. Damušienė rūpinosi šeima ir savo sveikata, juolab kad šeima ėmė laukti pagausėjimo – vėl dvynių. 1946-ųjų birželį gimė dukra Indrė Marija. Antrasis kūdikis neišgyveno.

Nors DP stovyklų gyventojai vis tikėjosi, kad sąjungininkai išlaisvins jų okupuotas tėvynes, ši viltis palaipsniui blėso, tad imta galvoti apie emigraciją iš karo nusiaubtos Europos. Tuo labiau kad ir sąjungininkai buvo suinteresuoti kuo greičiau išspręsti pokario Europoje įstrigusią karo pabėgėlių problemą – juk jiems išlaikyti buvo leidžiami sąjungininkų šalių visuomenių mokesčių mokėtojų pinigai.

## JAV

Koncentracijos stovyklų ir kalėjimų kaliniams vieniems pirmųjų atsivėrė keliai išvykti. Dėl kalinimo nacių kalėjimuose ir Naujajame Pasaulyje lengvai pritaikomos chemiko profesijos Damušiai buvo tarp tų, kurie dar iki 1948 m. Kongreso priimto Išvietintųjų asmenų akto, leidusio 200 tūkstančiams DP imigruoti į šalį, atvyko į JAV. Damušių šeima Amerikos žemę pasiekė 1947 m. liepos 17 d.

Tiek Damušiams, tiek kitiems *dipukams* emigracijos procesas nebuvo paprastas. Buvo tikrinama norinčiųjų emigruoti sveikata, galimas bendradarbiavimas su naciais, reikėjo užsitikrinti gyvenamąją vietą ir pragyvenimo (ar) išlaikymo šaltinį tikslo šalyje.

Imigruojant į JAV buvo svarbu turėti vadinamuosius afidavitus (raštiškus patvirtinimus), kad naujieji imigrantai netaps našta Amerikos visuomenei. Išvietintiesiems lietuviams labai pasitarnavo ankstesnės emigracijos bangos atstovai, vadinamieji *grynoriai*. Damušių šeimai įsitvirtinti naujame krašte padėjo p. Adolfo gimnazijos laikų draugas Juozas Bronius Laučka bei Jadvygos dėdė (mamos pusbrolis) bei Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo vargdienių seserys vienuolės, įsikūrusios Putname (Konektikuto valstijoje).

<sup>44</sup> Žr. Manėm, kad greit grįšim, Vilnius, Aukso žuvys, 2023, p. 114.

<sup>45</sup> Nurtingen. Žr. Lietuvių enciklopedija, t. 20, South Boston, 1960, p. 504.

<sup>46</sup> Marija Raškauskienė, „Jadvyga Damušienė: atsakomybės už šeimą ir tautą liudytoja“, *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2010 spalio, p. 69, 71.

<sup>47</sup> Irena Mikuličienė, *Lietuviai perkeltųjų asmenų stovyklose 1945–1951*, Vilnius, Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023, p. 188–189.

Atsiminimuose J. Damušienė rašo: „Tikrai viskas svaigino, ko buvome nematę Europoje, o ypač savo Lietuvėlėje.“ Įdomu, kad atsiminimų autorė dalijasi istorija apie ant medžių „augančius“ dolerius, – ją pasakoja kone kiekvienas JAV imigrantas.

Damušių, kaip ir daugelio DP emigracinės bangos atstovų, gyvenimo pradžia naujoje žemėje buvo nelengva. Teko pradėti nuo sunkiausių darbų, gyventi susispaudus ir nepatogiai. Bet ilgainiui gyvenimo sąlygos gerėjo, plėtėsi ir socialiniai ryšiai.

Po trijų mėnesių Putname Damušiai vieni pirmųjų iš DP emigracinės bangos persikėlė į Klivlandą. Čia rado jau nuo 1871-ųjų istoriją skaičiuojančią lietuvių bendruomenę, kurioje reikšmingą vietą užėmė kairiųjų pažiūrų tautiečiai. Damušiams, be abejo, rūpėjo katalikiškoji Klivlando lietuvių bendruomenės dalis. Jos visuomeninis gyvenimas daugiausia sukosi apie nuo 1895 m. veikiančią Šv. Jurgio parapiją.

Damušiai gana greitai įsiliejo į Klivlando lietuvių bendruomenę. Galima tik stebėtis, kaip jiems pavyko būti tokiems visuomeniškai aktyviems. Juk namie buvo mažamečių vaikų. Tikėtina, kad padėjo 1949 m. atvykę J. Damušienės tėvai. Deja, tėvas mirė 1950 m.<sup>48</sup>

Nutaukusi laisvą minutę, J. Damušienė užsiėmė visuomenine ir menine veikla, lavino savo talentus – dainavimą, šokius, aktorystę. Ji dalyvavo parapijos choro, Klivlando moterų kvarteto, moterų šokių kolektyvo, mėgėjų teatro veikloje<sup>49</sup>, prisidėjo prie žurnalo *Moteris* platinimo<sup>50</sup>.

Prasidėjus masiškesnei emigracijai iš DP stovyklų, į Klivlandą atvyko apie 3 000 lietuvių. Tarp jų buvo ir veiklių ateitininkų. 1949 m. Klivlande susibūręs *Ateities* klubas dažnai rinkdavosi Damušių namuose. Per vieną tokį susitikimą 1949-ųjų vasarą kilo lituanistinės mokyklos idėja. Jai įgyvendinti buvo sudaryta komisija. Lietuvybės židinys veiklą pradėjo tų pačių metų rudenį su 70 mokinių. Naudotasi Šv. Jurgio parapijos patalpomis. Naująją mokslo įstaigą globojo *Ateities* klubas. Ji savo ugdymo turiniu ir dėmesiu lietuviškumui skyrėsi nuo Šv. Jurgio parapijoje veikusios parapiinės mokyklos. *Lietuvių chartos* inspiruoti naujieji migrantai siekė, kad seserų vienuolių vadovaujamoje mokykloje lietuvių kalba ir lietuviškumas sulauktų daugiau dėmesio. Ši iniciatyva susidūrė su senųjų imigrantų nesupratimu ir net pasipriešinimu. Su laiku, įsikišus JAV Katalikų Bažnyčios hierarchams, Šv. Jurgio parapiinėje mokykloje atsirado daugiau lietuvių kalbos. A. Damušis buvo vienas iš tų, kurie palaikė Klivlando Šv. Jurgio parapiinės mokyklos „atlietuvinimo“ idėją. Ją skleidė ir parapijoje, ir rašydamas laiškus hierarchams.

J. Damušienė savo rūpestį lietuvių kalbos išlikimu tarp JAV lietuvių išreiškė įsitraukdama į Klivlando lituanistinės mokyklose veiklą. Čia dirbdama galėjo pritaikyti studijų metais įgytas žinias. Pedagoginį darbą J. Damušienė tęsė ir vėliau, šeimai persikrausčius į Detroitą, ypač – *Dainavos* stovyklavietėje. Ji labai mėgo dirbti su jaunesnio amžiaus vaikais ypač daug dėmesio skyrė jaunučiams ateitininkams. Pamokas vedavo taip, kad sudomintų mokinius, lavintų jų vaizduotę, atmintį ir mąstymą. Į pamokas įtraukdavo eilėraščius, montažus, pati ruošdavo mokomąją medžiagą<sup>51</sup>.

Kitas baras, į kurį XX a. 5 deš. pabaigoje–6 deš. pradžioje, t. y. kai buvo reikalingiausia, įsitraukė Damušienė – pagalba naujai atvykstantiems lietuviams. Kaip prisiminė ponja Jadvyga, ji skubėdavo į pagalbą, kai naujesiems imigrantams kildavo sunkumų dėl būsto, maisto ar sveikatos: „Aš buvau socialinės pagalbos [darbuotojas], nerinktas, neprašytas, niekur neužrašytas protokoluose, nes dar jokios bendruomeninės oficialios lietuviškos įstaigos nebuvo, buvo savanoriai, reikalo talkininkai. Mano vyras buvo pirmasis Klivlando [lietuvių bendruomenės –]rašyta mano, I. S.] pirmininkas, o aš – jo įstaigos socialinių reikalų tvarkytoja.“<sup>52</sup>

<sup>48</sup> Aldona Vasiliauskienė, „Pavyzdys ir šviesi viltis ateitininkijai“, *XXI amžius*, 2010 08 13.

<sup>49</sup> Vincentas Uždavinys, „Rudens sonata“, *I laisvę*, 2002 sausis, p. 68.

<sup>50</sup> „Uoli visuomenininkė“, *Draugas*, 1956 03 24, p. 8.

<sup>51</sup> Ten pat.

<sup>52</sup> Jadvyga Damušienė: visas mano darbas buvo savosios religijos tvirtumo ir tautinis sąmoningumo, žmogaus savo aplinkoje ir pasaulyje ugdymas. Žr. <https://blog.lnb.lt/lituanistika/2020/10/28/jadvyga-damusiene-visas-mano-darbas-buvo-savosios-religijos-tvirtumo-ir-tautinis-samoni>

Ilgainiui senieji imigrantai ir naujai atvykę lietuviai ėmė geriau vieni kitus suprasti, tačiau senųjų išeivių ir politinių pabėgėlių bendruomenės daugeliu atveju gyveno paraleliai. Žinoma, būta ir labai sėkmingų bendradarbiavimo pavyzdžių.

Vienas tokių – Amerikos lietuvių Romos katalikų federacijos (ALRKF) stovykla *Dainava*. Jos atsiradimo ir gyvavimo istorijoje itin svarbų vaidmenį atliko Damušių šeima. Adolfas ir Jadvyga Damušiai jau nuo XX a. 6 deš. pradžios brandino lietuviškos stovyklos svajonę.

Nuo pat atvykimo Damušis palaikė glaudžius ryšius su senųjų išeivių organizacija ALRKF, buvo jos vicepirmininkas, o 1954 m. buvo išrinktas ir pirmininku. A. Damušio vadovaujama ALRKF pradėjo rinkti pinigus stovyklai. 1955-aisiais įsigijo sklypą. Vėlesniais metais išeivijos lietuvių aukomis buvo įrengta stovyklos infrastruktūra. *Dainavoje* poilsio ir lietuviybės oazę rado ateitininkai, skautai, šauliai, Lietuvių fronto bičiuliai, lituanistinių mokyklų mokytojai ir daugelis kitų organizacijų bei pavienių asmenų.

Atsiradus *Dainavai*, Damušiai pakeitė savo gyvenamąją vietą. Kadangi norėjo būti arčiau stovyklavietės, nusprendė persikelti į Detroitą. Dar Klivlande šeima sulaukė pagausėjimo – 1956 m. balandžio 25 d. gimė jauniausioji dukra Gintė Bernadeta.

Gyvenimas Detroite buvo kupinas tiek prasmingos veiklos (*Dainava*, lituanistinė mokykla, studijos), tiek skaudžių išbandymų (motinos paralyžius ir mirtis 1967 m., sunki dukros Indrės liga ir mirtis 1980 m.).

Kai Damušiai atvyko į Detroitą, jame gana išskaidytai gyveno apie penkiolika–dvidešimt tūkstančių lietuvių. Neturėta lietuvių namų ar salės. Kaip ir kitais atvejais, bendruomenės centrais tapdavo parapijos. Detroite jų veikė net trys. *Lietuvių enciklopedijos* duomenimis, DP emigracinės bangos atstovai telkėsi Šv. Antano parapijoje. Čia veikė ir šeštadieninė lituanistinė mokykla – joje iki 1980 m. mokytojavo ir J. Damušienė. Dirbdama Detroito lituanistinėje mokykloje, Jadvyga Damušienė režisavo spektaklį „Eglė žalčių karalienė“, kuriame vaidino net 46 mokyklos moksleiviai. Spektaklis sulaukė plataus atgarsio – apie jį rašyta ir dienraštyje *Draugas*<sup>53</sup>. Damušienė ne tik parengė tekstus, bet ir parūpino jauniems aktoriams rūbus, sukūrė scenografiją<sup>54</sup>.

Detroitas tuo metu buvo ne vien JAV pramonės centras – jame veikė ir mokslo institucijos. Vienoje jų – Wayne'o universitete – J. Damušienė 1962–1967 m. tęsė dar Lietuvoje pradėtą pedagogikos studijas<sup>55</sup>.

Gyvenant Detroite, o ir vėliau, Damušiams *Dainava* buvo jų gyvenimo centras. Adolfas ir Jadvyga, o ilgainiui ir jų vaikai stovyklavietėje praleido begales valandų. Iki 1983 m., šeimai atsikrausčius į Čikagą, o paskiau – į jos priemiestį Lemontą, p. Jadvyga buvo šios stovyklos administratorė.

Kalbant apie *Dainavą*, būtina paminėti vaikų ir jaunimo lietuviško paveldo (*Lithuanian Heritage*) vasaros stovyklas, kurių organizavimu rūpinosi ir kurias daug metų globojo J. Damušienė.

Svarbu pabrėžti, kad nors gyvenimo JAV pradžioje DP emigracinės bangos atstovams buvo sunku priimti lietuviškai nebekalbančius lietuvačius ar lietuvių kilmės asmenis kaip lietuvių tautos dalį, vėliau įsitikinimas, jog lietuviu gali būti tik lietuviškai kalbantis asmuo, silpnėjo ir atsirado erdvės geriau suprasti vieniems kitus ir bendradarbiauti. To rezultatas ir yra lietuviško paveldo stovyklos *Dainavoje*, įkurtos J. Damušienei bendradarbiaujant su *Lietuvos vyčiais* (katalikiška grynorių bangos organizacija). Pirmoji stovykla anglų kalba *Dainavoje* buvo surengta 1960 m. Damušienė parengė šios stovyklos programą. Vėlesniais metais p. Jadvyga arba vadovavo stovyklai, arba talkino vyčiams surandant vadovus. Vyčių stovykla *Dainavoje* veikė iki 1965-ųjų, vėliau nustojo egzistavusi. Tačiau patirtis ją organizuojant niekur nedingo. 1978 m. J. Damušienė išgirdo apie jau DP kartos senelių susirūpinimą savo lie-

---

ngumo-zmogaus-savo-aplinkoje-ir-pasulyje-ugdymas/ [žiūrėta 2025 07 08].

<sup>53</sup> Vl. Selenis, „Eglė žalčių karalienė“, *Draugas*, 1971 03 04, p. 5.

<sup>54</sup> Vincentas Uždavins, „Rudens sonata“, *J laisvę*, 2002 sausis, p. 67.

<sup>55</sup> Aldona Vasiliauskienė, „Jadvyga Damušienė mūsų atmintyje“, *XXI amžius*, 2015 10 29.

tuviškai nebemokančiais anūkais. Stovykla buvo atgaivinta ir jos aktualumas nesumažėjo, veikiau jau priešingai – išaugo. Stovyklos anglų kalba tebevyksta iki šiol.

Viename tekste J. Damušienė rašė: „Anglų kalba lietuviškoje DAINAVOJE? Taip! Į *Lithuanian Heritage* stovyklą surenkami lietuvių kilmės ir mišriai sukurtų šeimų vaikai, jau nebekalbantys lietuviškai, vienai maloniai vasaros savaitei DAINAVOJE ir anglų kalboje atidengiama jiems jų tėvų ir protėvių žemė – Lietuva, su visa garbinga jos praeitimi ir vargingu ir skausmingu keliu į laisvą gyvenimą. Stovyklinės programos centre yra lietuviškoji kultūra: kalba, istorija, tautiniai ir religiniai papročiai, tautiniai šokiai ir liaudies dainos (dainuojamos lietuviškai), kurių žodžiuose liejasi meilė ir pagarba motulei ir tėveliui, broleliui ir seselei, meilė tėvynės gamtai, Lietuvai ir jos karžygams“<sup>56</sup>.

Be lituanistinio ugdymo lituanistinėse mokyklose, *Dainavoje*, lietuviško paveldo stovykloje, dar viena J. Damušienės veiklos sritis buvo darbas Ateitininkų federacijoje, ypač su ateitininkais jaunučiais. Ji buvo jų globėja, susirinkimų vedėja, įvairių pasirodymų režisierė, organizatorė. Tą ji darė gyvendama visose vietovėse, taip pat įsijungdama į Ateitininkų federacijos veiklą. M. Raškauskienės teigimu, p. Jadvyga „pelnytai gali būti vadinama Jaunųjų ateitininkų sąjungos kūrėja“<sup>57</sup>.

Kaip pastebėjo M. Raškauskienė, JAV lietuvių bendruomenėje Damušienė buvo pagarsėjusi kaip linksmy ar liūdny (laidotuvių) renginių vedėja, dažnai rašė į išeivijos periodinę spaudą<sup>58</sup>.

Nors didžiąją savo laiko ir energijos dalį p. Jadvyga skyrė lietuviškai tapatybei ir sąmoningumui išlaikyti diasporoje, ji, kaip ir daugelis kitų JAV lietuvių, buvo lojali savo gyvenamojo krašto gyventojai, suprato politinio lobizmo galią, dalyvavo renginiuose ir akcijose už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę. Damušiai gyveno ne tik Lietuva ar lietuviais, jie matė ir kitų tautų žmonių vargą ir pagal galimybes stengėsi jiems padėti. M. Raškauskienė mini pagalbą indų, vietnamiečių tautybės asmenims<sup>59</sup>.

## Vėl Lietuva

XX a. 9 deš. viduryje Sovietų Sąjungoje prasidėjusi *pertvarka* lėmė permainas ir okupuotoje Lietuvoje. Vis drąsiau buvo kalbama apie laisvę ir nepriklausomybę, sovietai vis mažiau trikdė ryšius tarp Lietuvos ir išeivijos. XX a. 9 deš. pabaigoje vis daugiau išeivių atvykdavo į vis dar okupuotą tėvynę ar tėvų ir senelių žemę. 1989 m. balandį, po beveik 50 metų, į Lietuvą atkako ir Damušiai. Šio apsilankymo priežastis – konferencija *Tautinė aukštosios mokyklos koncepcija ir Kauno universitetas*. Joje Lietuvos ir išeivijos mokslininkai pasirašė Vytauto Didžiojo universiteto atkūrimo aktą. Po šio apsilankymo Damušiai į Lietuvą atkeliavo kone kasmet, o 1997-aisiais galutinai atsikraustė į gimtinę. Garbingas amžius, sveikatos problemos, akultūracija naujojoje tėvynėje, noras artimai bendrauti su vaikais ar vaikaičiais – priežastys, dėl kurių tik nedidelė dalis pirmosios kartos emigrantų ryžosi grįžti į Lietuvą, už kurios laivę ir nepriklausomybę kovojo didžiąją savo gyvenimo dalį.

Nors buvo jau garbingo amžiaus, Jadvyga ir Adolfas Damušiai stengėsi prisidėti prie valstybingumą atkūrusios Lietuvos gerovės kūrimo. Damušiai siekė perduoti savo per dešimtmečius sukauptą socialinį kapitalą (žinias, patirtis, kontaktus) Lietuvos ateitininkams, *Caritas* darbuotojams ir talkininkams, politikams, istorikams ir visiems pasiryžusiems jų klausytis. Jiems ypač rūpėjo sovietų okupacijos traumotos visuomenės moralinė, psichologinė būklė, padėtis posovietinėse mokyklose, istorinės atminties įamžinimas. Savo žinių jie bandė perduoti pasisakydami įvairiuose renginiuose, rašydami į spaudą. Išgirsti buvo ne visada.

<sup>56</sup> J. Damušienė, „Tautiniam išlikimui – *Lithuanian Heritage* stovykla *Dainavoje*“, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka. Retų knygų ir rankraščių skyrius. F. 231.

<sup>57</sup> Marija Raškauskienė, „Jadvyga Damušienė: atsakomybės už šeimą ir tautą liudytoja“, *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2010 spalio, p. 72.

<sup>58</sup> Ten pat, p. 73.

<sup>59</sup> Ten pat.

Po vyro mirties (2003 m.) Jadvyga Damušienė iki pat savo kelionės šioje žemėje pabaigos tęsė tai, ką jiedu su vyru drauge kūrė 66 metus.

Ilona Strumickienė, 2025 balandis–liepa